

СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ "ФОРМА"
(на матеріалі прикметників сучасної української мови)

Статтю присвячено питанням дослідження системної організації семантичного поля прикметників української мови зі значенням форми як окремого фрагмента мовної картини світу. На основі моделі семантичних відношень та ієрархії сем визначена внутрішня структура семантичного поля "форма".

Для сучасних досліджень семантичних категорій мови характерні пошуки суцільності, ієрархічності, структурності, зв'язків семантичних категорій з категоріями інших рівнів мови, зумовленості предметів та понять реальної дійсності.

Серед праць останнього десятиріччя найбільш цікавою є монографія В.М. Русанівського "Структура лексичної і граматичної семантики", де розглядається взаємозалежність зовнішньої і внутрішньої форми слова, визначаються поняття семантичного і стилістичного інваріантів. Особлива увага приділяється аналізу внутрішніх і зовнішніх чинників розвитку семантичної структури, варіативності її одиниць у функціональних різновидах мови. Монографії Л.А. Лисиченко, В.С. Ващенко також присвячені питанням лексичного значення, семантичної структури слова та іншим неоднозначним проблемам лексикології та семантики. Необхідно згадати наукові розвідки Б.К. Галаса "Лексико-семантична система української мови першої половини ХІХ сторіччя", Т.Г. Линник "Структура лексико-семантичної групи із значенням розміру", О.М. Дзивак "Лексика кольору в сучасній українській літературній мові тощо.

Семантична структура прикметника аналізується з різних точок зору: 1) досліджується семантична структура прикметника відповідно до його морфологічних особливостей (В.М. Павлов, І.Р. Вихованець, В.А. Белошапкова, О.А. Земська, Б.М. Гриншпун та ін.); 2) семантична структура прикметника та контекст (О.М. Вольф, І.О. Кондратенко); 3) семантична структура прикметника як особливої частини мови (О.М. Щрамм, Г.М. Шипіцина, А.П. Грищенко); 4) характеризується семантична структура окремих лексико-семантичних груп (ЛСГ) прикметників: ЛСГ прикметників із значенням кольору (В.В. Грещук, В.О. Михайлова та ін.); ЛСГ темпоральних прикметників (В.О. Карашук); ЛСГ локальних прикметників (О.Н. Журинський та ін.).

Семантична (або змістова) структура слова – загальне поняття, яке визначає сутність, зміст лексико-семантичної одиниці. У широкому розумінні термін "семантична структура" використовується за відношенням до організації семіми як сукупності лексико-семантичних варіантів багатозначного слова, у більш вузькому плані цей науковий термін може бути використаний щодо структури значення окремого лексико-семантичного варіанта семіми, тобто щодо ієрархічної сукупності сем, які відтворюють певне значення слова. Кожна сема є відображенням у свідомості носіїв даної мови ідентифікуючих рис, які об'єктивно належать денотату або надаються йому цим мовним середовищем, що є об'єктивним стосовно кожного мовця. Нам імпонує твердження про ієрархію сем у семантичній будові багатозначного слова, викладене у монографії В.М. Русанівського "Структура лексичної і граматичної семантики", у працях В.Г. Гака, Н.І. Цветкової, Ж.П. Соколовської, Н.Д. Арутюнової, О.М. Вольф, А.А. Бурячка, Т.Г. Линник та ін. Визначення елементарних смислів, або сем, представлено у працях Д.М. Шмельова, В.Г. Гака, А.М. Кузнецова й багатьох інших учених. У смисловій структурі семіми семи утворюють ієрархію [1: 30]. Так, В.Г. Гак визначає архісему, семи видового значення (описові – форма, розмір тощо); відносні (функція, просторові та часові відношення); потенційні семи, які актуалізуються в певних умовах. Для нашого дослідження більш прийнятною є класифікація елементів смислу, яку запропонував Д.М. Шмельов. Таким чином, визначаємо два види семантичних ознак: диференційні та інтегральні. Диференційні ознаки суттєві для парадигматичних протиставлень, інтегральні – "заповнюють" лексичний зміст слова. Поряд з диференційними й інтегральними семами існують категоріальні семи. "При необхідності весь словниковий склад може бути розбитим на класи завдяки категоріальним ознакам. При цьому інтегральні ознаки будуть баластом, а диференційні ознаки – тим, що пов'яже ці одиниці" [2: 155]. У смисловій структурі семем таке співвідношення можна уявити таким чином: категоріальна ознака "форма" є диференційною в семемах "кривий" – "білий" й інтегральною у всіх семемах із загальним елементом "форма".

Описуючи зміст семем з елементом "форма" ми ставимо перед собою за мету перевірити можливість компонентного аналізу відносно невеликої групи лексичних одиниць, яка вичленовується із семантичного континууму з деякими труднощами.

Відповідно до мети ставимо такі завдання: 1) визначити внутрішню організацію семантичного поля прикметників зі значенням форми як системного об'єднання; 2) з'ясувати взаємозв'язки між семемами всередині семантичного поля форми й типи зв'язків з іншими фрагментами мовної картини світу; 3) представити наповнення, систематизацію та класифікацію значень на основі моделі семантичних відношень.

Встановлення елементів смислу "форма" було почато з розгляду словникових формулювань відібраних семем: "той, що має форму кола, кулі, кільця, циліндра"; "той, що має форму півкола"; "той, що має форму підкови"; "той, що має форму розгорнутого віяла"; "той, що має форму кола, такий, що становить частину кола"; "кулеподібний, кулевидний"; "той, що має форму сфери, кулевидний"; "той, що має форму чаші"; "той, що має форму шишки"; "той, що має форму котла" тощо. Тільки на основі словникових формулювань,

як з'ясувалося, важко встановити зв'язки сем. Тому був використаний метод зіставлення сем, логічний аналіз, осмислення поняття, яке розглядається, розуміння глибинної структури.

Попередній аналіз словникових формулювань, наявність у них елементів: "подібний за формою на..."; "який нагадує форму..."; "...не має чітких контурів", дозволяє виділити видосеми (В): 1) В "простір певним чином оформлений", за наявністю елементів: "...має вид, форму чого-небудь", "складна прямолінійна форма", "правильна форма", "крапка", "лінія", "одне вимірювання", "площина", "два виміри", "об'єм", "три виміри", "багатомірний вимір", "вид лінії", "характер перехрещування з поверхнею", "з/без вигинів", "перехрещення з поверхнею під гострим кутом / прямим / тупим", "незамкнена лінія з одним вигином під дугою", "...з декількома вигинами під дугою", "...з вигином під кутом", "з декількома вигинами під кутом", "замкнута лінія з вигином під дугою з однаковою відстанню від центра", "з довжиною більше ширини", "з вигинами під гострим кутом і трьома сторонами / чотирма", "з вигинами під прямим кутом та довжиною більше ширини", "з двома вигинами під гострим кутом і нерівними сторонами", "з шістьма гострими кутами"; 2) В "простір, відмежований без визначеної форми" за наявністю елементів: "подібний за формою на...", "який нагадує форму...", "як...".

Таким чином, виділені елементи (семи) розмежовують змісти семем: семеми "прямий", "кривий", "звивистий" об'єднані елементом "незамкнена лінія...", відрізняються елементами: "без наявності відхилення та вигинів", "з відхиленнями та вигинами", "з вигинами під дугою", "з вигинами під кутом"; семеми "круглий", "округлий" – "овальний", об'єднані видосемою `замкнена лінія у...` відрізняються елементами смислу: `однакова відстань від центру`, `неоднакова відстань від центру`; семеми "круглий", "сферичний" відрізняються елементами смислу: "на площині" та "в об'ємі" тощо.

Таким чином, нами була зроблена спроба використання компонентного аналізу для опису смислу семем, об'єднаних видосемою "форма". Складність використання цієї методики виявилася в тому, що потрібно було встановити диференційні ознаки, які б сприяли подальшому виділенню підгруп.

Виявляється можливим виділити диференційні ознаки та на їх основі підгрупи та їх елементи: форма (невизначена форма, правильна форма, складна форма). Виділення диференційних ознак, підгруп, семантичних елементів смислу "форма" вимагає подальшого уточнення, але й у проаналізованих семемах виявляються цікаві семантичні зв'язки смислів.

Якщо виділення тематичних груп лексики ґрунтується на класифікації самих предметів і явищ дійсності, то на основі іманентних зв'язків між словами виділяються лексико-семантичні групи, які кваліфікують звичайно як "об'єднання двох, кількох або багатьох слів за їх лексичним значенням" [3: 525]. Зміни в складі лексико-семантичних груп "спричиняють їх перебудову, зрушення в значеннях їх окремих членів, а то й випадання слів із складу мови" [4: 41], вказуючи на труднощі в розмежуванні тематичних і лексико-семантичних груп, особливо коли вони за своїм складом обмежені або неподільні й мають спільну тему, Ф.П. Філін приходить до висновку, що при визначенні їх відмінностей потрібно виходити з того, що "лексико-семантичні групи слів являють собою продукт законів і закономірностей розвитку лексичної семантики мови, а тематичні групи слів, їх склад залежить тільки від рівня знань того або іншого народу – творця та носія мови, від уміння класифікувати явища дійсності, які одержали свої словникові позначення" [4: 225].

Таким чином, лексико-семантична група (ЛСГ) – об'єднання слів, зв'язаних відношеннями "синонімії", "антонімії", різних уточнень, диференціації та узагальнення близьких або суміжних значень [4: 536]. Під ЛСГ розуміємо синхронно існуючу групу лексем, семантично близьких за основним значенням до найбільш частотного лексико-семантичного варіанта (ЛСВ), тобто семеми. Визнаючи факт ієрархічної будови семантики слова як лексеми, визначаємо головний лексико-семантичний варіант (видосема першого порядку) та інші лексико-семантичні варіанти (видосеми інших порядків). Сукупність головних ЛСВ (видосем першого порядку) слів лексико-семантичної групи становить семантичне поле (у нашому випадку поле форми).

При системному описі лексики в сучасному мовознавстві все частіше застосовується методика семантичного поля, що, крім відношень елементів лексико-семантичної групи, передбачає також просторову організацію тих чи інших сфер лексики, позиційні відношення лексичних елементів у структурі семантичного поля тощо.

Творцем цієї теорії вважається відомий німецький дослідник Й. Трір. У своїй теорії він іде від понять до слів і досліджує групу слів з погляду поняття, що виявляється тотожним значенню. Всі поняття, наявні у мові, за схожістю або протилежністю він поділяє на замкнуті групи. У кожній такій групі поняття існує тільки завдяки наявності в ньому зв'язку, співвіднесеності з іншими поняттями. Групу понять із відповідною в ній сукупністю відношень і змін Й. Трір назвав поняттєвим (семантичним полем). У зв'язку з тим, що кожне поняття має свій словесний знак, поняттєвому полю в мові відповідає лексичне поле, яке накладається на нього. Таким чином, між планом змісту і планом вираження передбачається абсолютний паралелізм. Весь словник мови Й. Трір поділяє на великі групи слів, які, у свою чергу, – на менші, поки не залишаються в цьому поділі найдрібніші поняття (сутності) – окремі слова, які є межею членування словесного поля, що співвідносяться з поняттєвим полем. Семантичне поле пов'язані одне з одним за принципом ієрархічного підпорядкування. Сукупність усіх полів і становить лексико-семантичну систему мови. Ці положення, на думку багатьох учених, заслуговують серйозної уваги, вони стимулювали подальше розгортання досліджень лексичної системи мови. Одні лінгвісти повністю підтримали ідеї Й.Тріра, інші (Ф.П. Філін, Л.А. Уфимцева, Л.М. Васильєв, А.І.Кузнєцова, Ю.М. Караулов, А.А. Бурячок та ін.) шукали нових шляхів вивчення лексико-семантичної системи. Узагальнюючи властивості семантичного поля, які впливають з числених визначень його в сучасній лінгвістичній літературі, Ю.М. Караулов акцентує увагу

на зв'язках між елементами поля, упорядкованості елементів і їх взаємовизначеності, що дає підставу зробити висновок про самостійність семантичного поля, яка виражається в його цілісності та принциповій видільності [5: 33]. Другою істотною властивістю поля є його специфічність у різних мовах, що виявляється в історичній зумовленості його складу та структури, а також у неповторних національних особливостях зовнішніх зв'язків полів.

Так, розкриття змісту категорії "форма" дозволяє виділити основні його моменти з метою дальшого застосування для аналізу значень слів: "без форми", "форми овалу", "форми конуса", "форми прямокутника", "форми зірки", "різної форми" тощо.

За допомогою методики компонентного аналізу, комбінаторики визначаємо лексико-семантичні групи **семантичного поля форми**: ЛСГ-1 "складний за формою" (друкований, довгастих, змістий, зрізаний, звивистий); ЛСГ-2 "без форми" (аморфний, безформений); ЛСГ-3 "круглий" (круглий, колоподібний, кільцевий, круглястий); ЛСГ-4 "округлий" (двоопуклий, двовигнутий, закруглений, округлий); ЛСГ-5 "форма конуса" (куполоподібний, конусний, конічний); ЛСГ-6 "форма прямокутника" (квадратний, кубічний); ЛСГ-7 "форма трапеції" (трапецеївидний, трапецеїдальний); ЛСГ-8 "прямий/кривий" (горбатий, кривий, криволінійний, прямий); ЛСГ-9 "гнутий" (гнутий, вигнутий, випуклий, зігнутий); ЛСГ-10 "тупий/гострий" (гострий, гостроверхий, тупий); ЛСГ-11 "різної форми" (шишкоподібний, віялоподібний, грушовидний, двограний, кулястий).

Таким чином, семантичне об'єднання прикметників зі значенням форми (126 – лексем; 155 – семем) ми визначили як семантичне поле з елементом "форма". Визначення видосем другого, третього та інших порядків дозволило розчленувати СП "форма" й виділити одинадцять лексико-семантичних груп.

Слово, взяте окремо в лексиконі, має тільки значення. Але це значення є лише потенцією, що реалізується в живому мовленні, у якому воно є тільки каменем у будові смислу... [3: 215]. Розгляд лексичної сполучуваності семем-прикметників з елементом "форма" ми почали з опису їх сполучуваності з іменниками, тобто ми маємо можливість визначити такі лексико-семантичні групи іменників: найменування частин людського тіла, частин тіла тварин (брови, голова, обличчя...); предмети, речі (стілці, сходи, диск, ятаган, вікно...); продукти харчування (плоди, кукурудза, соняшник...); рослинний світ (листя, гілля, кущі, дерева...); одиниці адміністративного поділу (квартал, кімната, вулиця); іменники з локальним значенням (гори, ліс, стежка...); терміни (фізичні, математичні, біологічні...). Щодо сьомої групи, то мова йде про обмежену сполучуваність: двоопукла лінза, конічні мензурки, опуклі дзеркала тощо.

Отже, введення моделі семантичних відношень, заснованої на ієрархії сем предметно-логічної частини семем, дозволила, на нашу думку, вирішити ряд теоретичних і практичних завдань, зокрема дати опис окремого фрагмента картини світу – семантичного поля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К., 1988. – 240 с.
2. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М., 1984. – 345с.
3. Филин Ф.П. О лексико-семантических группах слов // Езиковецки изследование. – София, 1957. - С. 5-9.
4. Бурячок А.А. Формування спільного фонду лексики східнослов'янських мов. – К., 1984. – 248 с.
5. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М, 1976. – С. 15-17.

Матеріал надійшов до редакції 17.04.2006 р.

Кардачук Е.В. Семантическое поле "форма" (на материале прилагательных украинского языка).

Статья посвящена вопросам исследования системной организации семантического поля прилагательных украинского языка со значением формы как отдельного фрагмента языковой картины мира.

Kardashchuk O.V. The semantic field of form (on the basis of Ukrainian adjectives).

The article deals with systematizing the semantic field of adjectives denoting form viewed as a component of the Ukrainian language picture of the world.